

हा देश लहान मुलींसाठी नाही?

चित्रपटाच्या आधाराने
गर्भलिंग निवड या विषयावर
चर्चा करण्यासाठी मार्गदर्शक पुस्तिका

ऑक्टोबर २०१२

मराठी अनुवाद डिसेंबर २०१५

हा देश लहान मुलींसाठी नाही?

चित्रपटाच्या आधाराने गर्भलिंग निवड या विषयावर
चर्चा करण्यासाठी मार्गदर्शक पुस्तिका

ऑक्टोबर २०१२
(मराठी अनुवाद डिसेंबर २०१५)

डिस्कलेमर (संबंध नसल्याबाबत सूचना)

सर्व हक्क आरक्षित. या पुस्तिकेत अनेक स्रोतातून साहित्य घेतले आहे. त्यातील आशय, विश्लेषण, मते आणि सल्ला-शिफारशी ह्या केवळ संबंधित लेखकांच्या आहेत, संयुक्त राष्ट्र लोकसंख्या निधीचे (UNFPA) तसे मत असेलच असे नाही. या दस्तऐवजातील काही भाग अथवा संपूर्ण भाग उपयोगात आणावयाचा असल्यास, उद्धृत, भाषांतरित किंवा पुनर्मुद्रित करावयाचा असल्यास त्याबाबतची पूर्वपरवानगी मूळ लेखकाकडून घेणे बंधनकारक आहे. ‘हा देश लहान मुलींसाठी नाही?’ या चित्रपटाची प्रतिकृती करण्यासाठी TVE या संस्थेची पूर्व परवानगी घेणे आवश्यक आहे. तथापि, संयुक्त राष्ट्र लोकसंख्या निधीशी संबंधित अथवा त्यांनी नेमून देऊन तयार केलेली दस्तऐवजे यांचा आणि त्यातील आशयांचा अंशात: अथवा संपूर्णतया उपयोग मुक्तपणे करता येईल; अर्थात् स्रोताचा उचित उल्लेख करणे आवश्यक आहे. ह्या पुस्तिकेतील माहितीच्या वापराबदल अथवा वापरामुळे उद्भवणाऱ्या परिणामांबदल संयुक्त राष्ट्र लोकसंख्या निधी (UNFPA) कोणत्याही प्रकारे जबाबदार गाहणार नाही. ही पुस्तिका केवळ माहिती देण्याच्या उद्दिष्टाने तयार केली असून तिची विक्री अथवा व्यापारी हेतूने तिचा वापर करता येणार नाही.

ऋणनिर्देश

गेल्या काही दशकात भारतामध्ये सहा वर्षाखालच्या मुलांमध्ये मुलींचे प्रमाण सातत्याने मोठ्या प्रमाणात घसरत चालले आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार ही घसरण आता अशाही प्रांतांमध्ये पसरत चालली आहे जिथे आजवर गर्भलिंग निवड होत असल्याचे माहीत नव्हते. स्थियांना कमी लेखून गर्भलिंग निवड करण्याचा प्रकार देशाच्या जवळपास सर्व भागात होत आहे. मुलाचा प्रचंड हव्यास आणि स्थियांना गौण मानण्याच्या प्रवृत्ती याचाच हा अजून एक आविष्कार असून वैद्यकीय तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या गैरवापरामुळे त्यात अधिकच भर पडत आहे.

भारतीय समाजातील स्त्री-पुरुषांच्या प्रमाणातील असंतुलनाचे दूरगामी परिणाम गंभीर आहेत. त्यांचे गंभीर लक्षात घेता गर्भलिंग निवड थांबविण्यासाठी कृती करणे तातडीची गरज झाली आहे. स्त्री-पुरुष समतेत आडकाठी आणणाऱ्या व प्रजनन आरोग्यास आणि स्थिया-मुली यांच्या कल्याणास बाधा आणणाऱ्या भेदभेवांबाबत कार्य करण्याची पराकाष्ठा संयुक्त राष्ट्र लोकसंघ्या निधी (UNFPA) करते. गर्भलिंग निवडीची समस्या हाताळण्यासाठी व्यापक हितसंबंधियां-पर्यंत पोचण्याच्या उद्दिष्टाने एक बहुआयामी मार्ग स्वीकारण्यात आला आहे- गर्भधारणापूर्व व प्रसूतीपूर्व निदान तंत्र (गर्भलिंग निदान प्रतिबंध) कायद्याची काटेकोर अंमलबजावणी; पुरावा उपलब्ध होण्यासाठी आवश्यक संशोधन; मनोवृत्तीत बदल आणि वातावरण निर्मिती.

वस्तीला एकत्र करून गर्भलिंग निवडविरोध कृतीत उत्तरवण्यासाठी एक साहित्य-संच तयार करण्यात आला आहे. या संचात 'हा देश लहान मुलीसाठी नाही?' नावाचा माहितीपट असून त्याच्या आधारे या समस्येवर वस्तीमध्ये वादविवाद आणि चर्चा घडवून आणण्यासाठी सत्र-संचालकाला मार्गदर्शक ठरेल अशी पुस्तिकाही या संचात आहे. संयुक्त राष्ट्र लोकसंघ्या निधी (UNFPA) ने हा संच एका प्रकल्पाचा भाग म्हणून विकसित केला आहे ज्या प्रकल्पाचे नाव आहे, "बालिकांचे घटते प्रमाण रोखणे व गर्भलिंग निवडीस प्रतिबंध करणे या हेतूने वस्तीला एकत्रित आणण्यासाठी व लोकांच्या पुढाकारातून प्रतिसाद निर्माण करण्यासाठी सहाय्य प्रकल्प." विमेन पॉवर कनेक्ट (WPC) या सूत्रधार संस्थेने (नोडल एजन्सी) २००८ ते २०११ या कालावधीत हा प्रकल्प राबवला. WPC चे संघ सदस्य (डॉ. एन. हम्सा, श्रीमती सविता सेठी व श्रीमती रचना शानबोग) आणि 'ब्रेकथ्रू' यांनी हा संच तयार करताना बहुमोल सूचना दिल्या, त्यांचे आभार.

साहित्य-संचातील 'हा देश लहान मुलीसाठी नाही?' या माहितीपटाची निर्मिती टेलिफिजन ट्रस्ट फॉर द एनव्हायरनमेंट TVE यांनी केली. नुपूर बासू यांनी माहितीपटाचे दिग्दर्शन केले असून रीना मोहन आणि सोतिरा किरीआकू यांनी संपादन केले आहे. B.B.C. World News मध्ये 'Life on the Edge' नावाच्या मालिकेचा काही भाग दाखविण्यात आला होता, जिचे संपादक आणि सल्लागार अनुक्रमे स्टीव ब्रॅडशॉ आणि जेनी रिचर्ड्स होते. ही मालिका TVE च्या साहित्य संचाचा एक भाग म्हणून वापरण्यात आली, त्यासाठी सहाय्यभूत ठरलेल्या श्री. ख्रिस मिलर, दक्षिण आशिया विभागीय संचालक यांचे आभार.

ह्या साहित्य संचाची निर्मिती पर्याप्त तांत्रिक माहितीशिवाय शक्य झाली नसती. UNFPA च्या श्रीमती इना सिंग, श्रीमती धनश्री ब्रह्मे, श्रीमती प्रियांका घोष व श्री. सुशील चौधरी यांनी ही बहुमोल तांत्रिक माहिती उपलब्ध करून दिली.

चित्रपटाच्या माध्यमाचा उपयोग करून गर्भलिंग निवडीच्या समस्येवर वस्तीमध्ये चर्चा ढेढून या विषयावर वादविवाद करण्यास चालना देणे हा साहित्य-संचामागचा उद्देश आहे. विषयाच्या गुंतागुंतीची उकल होण्यास माहितीपटाचा व मार्गदर्शक पुस्तिकेचा उपयोग होईल अशी आशा आहे. वरील प्रश्नावर प्रचार-प्रसार पुरस्काराचे कार्य (ॲडक्लोकसी) करण्याऱ्या तसेच इतर नागरी संघटनांना या साहित्यसंचाचा एक साधन म्हणून उपयोग होईल असे वाटते. त्यामुळे त्या संघटना गर्भ-लिंग निवडीच्या संदर्भातील कामात उतरतील इतकेच नव्हे तर, हा प्रश्न आपला मानून तो सोडविण्यासाठीच्या प्रयत्नांत मोलाचे योगदान करतील असेही वाटते. UNFPA च्या विविध प्रकाशनांतील उपयुक्त निष्कर्ष या साहित्यसंचात समाविष्ट करण्यात आले आहेत.

फ्रेदेरिका मेहेर
UNFPA प्रतिनिधी
भारत आणि भूतान

हा देश लहान
मुलींसाठी नाही?

समस्येविषयी

गर्भलिंग निवड समस्या ही केवळ तंत्रज्ञानाच्या गैरवापरातूनच निर्माण झाली आहे असा मर्यादित समज करून घेणे योग्य नाही. खरे तर, या समस्येच्या मुळाशी आहे ते स्त्रिया व मुलींना समाजात मिळणारे दुय्यम स्थान आणि समाजमनात खोलवर रुजलेले स्त्री-विरोधी पक्षपाती पूर्वग्रह जे आयुष्यभर स्त्रियांना भोगावे लागतात. ही समस्या समजून घेण्यासाठी आपल्या पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेची व कुटुंबव्यवस्थेची पार्श्वभूमी पाहिजे, तसेच मुलग्यांना प्राधान्य आणि महत्त्व देणाऱ्या आपल्या मूल्यव्यवस्थेचा संदर्भ लक्षात घेतला पाहिजे. त्याशिवाय हुंड्याची प्रथा आणि ‘परक्याचं धन’ हा मुलींवर बसलेला शिक्का यामुळेही मुली म्हणजे एक ओझे, आर्थिक जबाबदारी वाटतात हे ध्यानात ठेवले पाहिजे.

मुलींना देण्यात येणारी विषमतेची वागणूक आणि त्यांची होणारी आबाळ अनेक स्वरूपात दिसून येते. अपुरा आहार, शिक्षणाचा व आरोग्य सेवांचा अभाव व कमतरता आणि कुटुंबातील हिंसाचारातूनही ही विषम वागणूक दिसून येते. त्याही पुढची कडी म्हणजे गर्भ-लिंग निवडीची पद्धत, जिथे मुलींना संपूर्णपणे मुळापासूनच इक्कारले जाते.

गर्भलिंग निवडीमुळे स्त्री-पुरुषांच्या जन्मावेळच्या संबंधेत असंतुलन निर्माण होते ज्याचे सामाजिक-सांस्कृतिक तसेच आरोग्याशी संबंधितही विपरीत परिणाम होताना दिसतात. मुलींची संख्या कमी झाली तर त्यांचे समाजातील स्थान उंचावेल असे अनेकांना वाटते, पण ते काही खरे नाही. उलट, त्यामुळे स्त्रियांवरील हिंसाचार, बलात्कार वाढतील, त्यांचे अपहरण, देहविक्री वाढीस लागेल आणि बहुपतीत्वासारख्या कुप्रथांचे पुनरुत्थान होईल. देशाच्या काही भागात आताच स्त्रियांची वधू म्हणून ‘खरेदी’ केली जात आहे. स्त्रियांना विकाऊ वस्तू बनविणारा हा घृणास्पद प्रकार आहे.

‘हा देश लहान मुलींसाठी नाही?’ या चित्रपटाविषयी

‘हा देश लहान मुलींसाठी नाही?’ हा एक खिळवून टाकणारा, विचार प्रवर्तक व गर्भलिंग निवड समस्येवर उघडपणे संवाद करण्यास प्रेक्षकांना उद्युक्त करणारा प्रभावी चित्रपट आहे. प्रत्येक व्यक्ती व समुदाय हा चित्रपट पाहून आपल्या आयुष्यावर व अनुभवांवर चिंतन करील व गर्भलिंग निवडीबाबत कृती करण्यास पुढे येईल अशी चालना देण्यास मदत करणारा हा चित्रपट आहे. वस्तीतील क्रियाशील घटकांच्या सहकार्याने हा प्रश्न हाताळण्याच्या कामात स्वयंसेवी व इतर संघटनांचा प्रभाव वाढावा व व्यापक व्हावा या उद्देशाने चित्रपटाची रचना ‘अनुभवजन्य शिक्षण’ देणारे साधन या पद्धतीने करण्यात आलेली आहे.

कथासूत्र

या चित्रपटातील मुख्य पात्र आहे २७ वर्षे वयाची वैजयंती. तिने आपल्या पहिल्या कन्येचे नाव मोळ्या प्रेमाने श्रद्धा असे ठेवले आहे. जेव्हा ती दुसऱ्या खेपेस गर्भवती होते तेव्हा तिचा पती व सासरचे तिच्यावर गर्भलिंग निदान करण्याची जबरदस्ती करतात. त्यानंतर तिचा गर्भपात करण्यात येतो. तिसऱ्यांदा जेव्हा ती गरोदर राहते तेव्हा तिच्या गर्भात मुलगीच असणार असे गृहीत धरून सासरचे तिच्यावर पुन्हा गर्भपात करण्यासाठी दबाव आणतात. त्यानंतर त्यांच्यात बरीच वादावादी होते व वैजयंती सासर सोडून आपल्या आईवडिलांकडे येते. आता ती आपल्या दोन मुलींसह आई-वडिलांबरोबर राहत असून यापुढे आपण मुलींना स्वतंत्रपणे वाढवू शकू की आपल्याला पुन्हा पतीच्या घरी परतावे लागले अशा संभ्रमावस्थेच्या टप्प्यावर ती उभी आहे.

त्यानंतर चित्रपटात वैजयंती देशभर भ्रमण करते. मुलींच्या दृष्टीने तिच्या आयुष्यात व आसपास आहे तशीच कठीण परिस्थिती देशभर आहे का हे तिला पहायचे आहे. या प्रवासानंतर वैजयंतीला निर्णय घ्यायचा आहे. आपल्यासाठी व आपल्या मुलींसाठी भारत देश अनुकूल व उज्ज्वल भविष्य खरोखरीच देऊ करेल, असा तिचा निष्कर्ष असेल? की, हा देश लहान मुलींसाठी नाही या निष्कर्षप्रित पोचून विमनस्कपणे ती पतीकडे परत जाईल?

सत्र-संचालकाच्या मार्गदर्शक पुस्तिकेविषयी

‘हा देश लहान मुलींसाठी नाही?’ या चित्रपटासोबत जोडण्यात आलेली सत्र-संचालकाची मार्गदर्शक पुस्तिका गर्भलिंग निवड समस्येवर गट चर्चा घेताना अथवा वस्ती सभा घेतेवेळी उपयोगात आणली जावी अशी योजना आहे. या समस्येवर लोकांना जाहीर संवाद करण्यास चालना देण्यासाठी या पुस्तिकेचा उपयोग होईल.

गर्भलिंग निवडीशी निगडीत असलेले अनेक विषय व प्रश्न यावर संवाद सुरू करण्यासाठी या चित्रपटाचा उपयोग करण्याची ग्रामीण आणि शहरी वस्तीतील स्त्रिया आणि पुरुषांची तयारी ही मार्गदर्शक पुस्तिका करेल. वस्तीतील बैठका, सहभागपूर्ण प्रशिक्षण कार्यक्रम आणि अनुभवजन्य शिक्षण प्रक्रियांच्या दरम्यान हा चित्रपट दाखवताना या मार्गदर्शिकेचे सहाय्य होईल. सत्र-संचालक अनुभवी असो वा नवखा, गर्भलिंग निवड व भारतातील मुलींचे घटते प्रमाण याबदल सहभागी व्यक्तींना संवेदनशील बनवण्याची चालना या पुस्तिकेमुळे सत्र-संचालकास मिळेल अशी आशा आहे.

हा देश लहान मुलीसाठी नाही?

या पुस्तिकेत काही सूचक मुद्रे व प्रश्न चित्रपटावर खुली चर्चा व्हावी यासाठी दिले आहेत. तसेच प्रेक्षकांना खालील बाबींवर चिंतन करून खोलात जाण्यासाठी ही पुस्तिका वाव देते :

- ◎ सियांना कमी लेखून करण्यात येणाऱ्या गर्भलिंग निवडीची समस्या;
- ◎ गर्भलिंग निवडीमागे असणाऱ्या सामाजिक-आर्थिक आणि सांस्कृतिक धारणा.
- ◎ गर्भलिंग निवडीचे संभाव्य परिणाम;
- ◎ गर्भधारणापूर्व व प्रसूतीपूर्व निदान तंत्र (गर्भलिंग निदान प्रतिबंध) कायदा, १९९४;
- ◎ वस्ती आणि वस्त्यांतील महत्वाच्या व्यक्तींना कार्यक्रमात सक्रीय करून एकत्र आणण्याबाबतच्या सूचना; आणि
- ◎ गर्भलिंग निवडीस प्रतिबंध करण्यासाठी सूचक कृती योजना.

चर्चेतून उद्भवणारे प्रश्न, विषयवार साहित्य, आकडेवारी, सुचविलेले कृती उपक्रम आणि इतर बन्याच गोष्टींचा कसा उत्तम उपयोग करून घ्यावा हे दाखविणाऱ्या पायऱ्या या मार्गदर्शिकेत आहेत. त्याच्या सहाय्याने या विषयावरील चर्चा समृद्ध करण्याचे आवाहन आम्ही वस्तीपातळीवरील संघटना (CBOs) आणि स्वयंसेवी संस्था (NGOs) यांना करीत आहोत.

ही मार्गदर्शिका पाच भागात विभागलेली आहे :

भाग अ

चित्रपटाचा उपयोग करण्यासंबंधी सर्वसाधारण माहिती

भाग ब

सत्र-संचालकास सूचना

भाग क

चित्रपटानंतरच्या चर्चा आणि चर्चा घडवणाऱ्या संवादकासाठी टिप्पणे

भाग ड

मूल्यमापन

भाग इ

परिशिष्टे (गर्भलिंग निवड समस्या हाताळण्यासाठी विविध हितसंबंधियांना हाती घेता येतील असे कृती उपक्रम आणि गर्भधारणापूर्व व प्रसूतीपूर्व निदान तंत्र कायद्याअंतर्गत समुचित प्राधिकाऱ्यांची यादी)

भाग अ : चित्रपटाचा उपयोग करताना

ह्या चित्रपटाचा उपयोग कशा प्रकारे व केहा करता येईल? चित्रपट दाखविण्यासाठी कोणत्या पायऱ्या ध्यानात ठेवाव्यात?

चित्रपट दाखविण्याची तयारी अशी असावी की, ह्या समस्येवर व तिच्या परिणामांवर चर्चा करण्यास वस्तीच्या वस्ती सहभागी होईल असा प्रयत्न व्हावा. ग्रामीण / निमशहरी / शहरी वस्त्यांतील सभांमध्ये अथवा एखाद्या कार्यशाळेचे एक स्वतंत्र सत्र म्हणूनही हा चित्रपट दाखविता येईल.

हा चित्रपट बनवताना मुख्यत्वे सर्वसाधारण लोक आणि शहरी, निमशहरी आणि ग्रामीण भागात राहणारे वस्त्यांतील गट यांना प्रेक्षक म्हणून समोर ठेवले आहे. चित्रपट इंग्रजी, हिंदी व इतर स्थानिक भाषात उपलब्ध आहे.¹

चित्रपट दाखविण्याचे नियोजन वेळेपूर्वी अगोदरच करावे.

खालील प्रमाणे निरनिराक्ष्या प्रसंगी चित्रपट दाखविता येईल -

- वस्तीतील सभा - बैठका
- एखाद्या प्रशिक्षण कार्यक्रमातील एक सत्र म्हणून
- ग्राम सभा / पंचायत बैठका
- मुलीचा जन्म साजरा करण्याच्या निमित्ताने अथवा गुणवान मुलींनी उज्ज्वल शैक्षणिक यश मिळविल्याबद्दल त्यांचा सत्कार करण्याच्या निमित्ताने आयोजित केलेला कार्यक्रम
- महत्त्वाचे दिवस पाळताना

(उदाहरणार्थ: २४ जानवारी - राष्ट्रीय बालिका दिन, ११ ऑक्टोबर - आंतरराष्ट्रीय बालिका दिन किंवा ८ मार्च - आंतरराष्ट्रीय महिला दिन)

चित्रपट दाखविण्याविषयी व सत्र-संचालन करण्याविषयी

विकासाचे महत्त्वाचे प्रश्न संबोधित करताना विविध संघटना व गट विविध कार्यपद्धती उपयोगात आणतात. पण लोकांना खिळवून टाकणारे एक लोकप्रिय साधन म्हणून चित्रपटाचे माध्यम सर्वज्ञात आहे. ते बहुस्तरीय मार्गाने संवेदनशील चिंतन करण्यास वाव देते. सर्वसाधारण अनुभवांच्या पातळीवरून संवाद सुरू करून मग विशिष्ट विषयाकडे पोचायचे अशी कल्पना आहे. ह्या चित्रपटाद्वारे सुद्धा गर्भ-लिंग निवड, स्त्री-पुरुष विषमता आणि स्त्रियांवरील हिंसाचार यांच्याशी संबंधित मुद्यांपर्यंत चर्चा पोचेल अशी आशा आहे.

सर्वसाधारण अनुभवाच्या पातळीवरून विशिष्ट प्रश्नांकडे जाण्याची पद्धत ही विषय सुलभ करण्याची एक सोयीस्कर पद्धत आहे. गर्भलिंग निवडीच्या समस्येला केंद्रविंदू मानणाऱ्या या चित्रपटामुळे त्या समस्येशी निगडीत असलेल्या नानाविध प्रश्नांवर चर्चा सुरू करण्यासाठी वस्तीतील नागरीकांना एक व्यासपीठ मिळते.

चित्रपटाशी संयुक्तिक विषय व प्रश्न

- स्त्रियांना कमी लेखून करण्यात येणारी गर्भलिंग निवड - कायदे आणि परिणाम
- गर्भधारणापूर्व व प्रसूतीपूर्व निदान तंत्र (गर्भलिंग निदान प्रतिबंध) कायदा (PCPNDT कायदा)
- वैद्यकीय गर्भपात कायदा (MTP कायदा)
- मुलींच्या प्रमाणातील घसरण
- मुलींना दिली जाणारी भेदभावाची विषम वागणूक

कार्यक्रमाची आखणी कराल तेक्हा

'हा देश लहान मुलींसाठी नाही?' हा चित्रपट वरील विषयांबाबत कुतूहल आणि रस उत्पन्न करण्यासाठी तसेच वैयक्तिक व वस्तीपातळीवर ते प्रश्न संबोधित करण्यासाठी कृती करण्याची प्रेरणा देण्यासाठीही उपयोगात आणला जाऊ शकतो. खाली दिलेली कामांची यादी वापरल्यास कार्यक्रमाचा दर्जा / प्रभाव उंचावण्यास निश्चितपणे मदत होईल.

¹ जर कोणा संस्थेस हा चित्रपट स्थानिक भाषेत करावयाचा असेत तर त्यांनी TVE शे tve@tve.org.uk यांच्याशी संपर्क साधावा

हा देश लहान मुलीसाठी नाही?

तुमच्या कार्यक्रमाची व्यवस्थित रचना करा

चित्रपट दाखविण्याची योजना करताना गर्भलिंग निवडीच्या समस्येशी संबंधित वर उल्लेखलेल्या विषयांवरचे सखोल ज्ञान असणारे प्रभावी वर्के, चर्चा करणारे किंवा पंच मंडळी (पैनलिस्ट्स) आधीच शोधून ठेवा. तसेच सहभागी व्यक्तींची संख्या लक्षात ठेवून आखणी करा. मोठा प्रेक्षक वर्ग हा माहिती प्रसारासाठी सुयोग्य असतो. पण लहान गटांमध्ये अधिक सखोल संवादास वाव मिळतो.

सर्व हितसंबंधियांना सहभागी करून घेण्याची व्यवस्था करा

वस्तीपातळीवर सभा घ्यावयाची असल्यास सर्व अपेक्षित व्यक्तींना कार्यक्रमाची माहिती अगाऊ दिली पाहिजे. तसेच चर्चेवर निश्चितपणे प्रभाव टाकू शकतील अशा वस्तीतील महत्वाच्या व्यक्ती/ प्रभावी व्यक्तिमत्वे कार्यक्रमास उपस्थित राहतील याची खबरदारी घेतली पाहिजे. वस्तीत व्यापक संपर्क व्हावा यासाठी सर्व हितसंबंधियांचे प्रतिनिधीत्व मिळविण्याचा प्रयत्न करा.

सोयीस्कर ठिकाण निवडा

कार्यक्रमाची तारीख व जागा निश्चित करून तिचे आरक्षण करा. वस्तीतील एखादे सभागृह अथवा कोणतीही सभेची जागा निवडता येईल. सर्व महत्वाच्या प्राथमिक बाबी व्यवस्थित आहेत ना याची खात्री करून घ्या. विशेषत: चित्रपट दाखविण्याचा कार्यक्रम हा आधीच चालू असलेल्या प्रशिक्षणाचा अथवा कार्यशाळेचा भाग नसेल तर या प्राथमिक बाबींकडे विशेष लक्ष घ्या. काही सूचक मुद्दे खालीलप्रमाणे :

- तुमच्या प्रेक्षकांच्या संख्येस योग्य असा मोठा पडदा आहे ना?
- कार्यक्रमाच्या जागी चित्रपटदर्शक यंत्र (प्रोजेक्टर) आणि त्यास सुसंगत अशी ध्वनीक्षेपण यंत्रणा (स्पीकर सिस्टीम) आहे ना?
- पैनल (पंचांच्या सहभागाने) चर्चा होणार असेल तर पुरेशा टेबल-खुर्च्या व ध्वनिविस्तारक यंत्रे (माईक्स) आहेत ना?
- आवश्यक संदर्भ साहित्याचा पुरेसा पुरवठा आहे ना? तसेच कृती उपक्रमाची यादी देणारी प्रसाराची काडे पुरेशी आहेत ना?

चित्रपटापूर्वीच्या चर्चा

चित्रपट दाखविण्यापूर्वी कार्यक्रमाच्या उद्दिष्टांशी सहभागी व्यक्तींचा/ गटाचा संबंध जोडणे आवश्यक असते. सत्र-संचालकाने (संवादकाने) चित्रपटाच्या आशयाबदल व चित्रपटातून ठळकपणे येणाऱ्या प्रत्यक्ष/ अप्रत्यक्ष मुद्यांबदल थोडक्यात बोलावे. चित्रपट दाखविण्यासाठी व त्यानंतरच्या संवादासाठी अनुकूल वातावरणनिर्मिती आपल्या प्रस्तावनेतून होईल याची खबरदारी संवादकाने घेतली पाहिजे. सहभागी व्यक्तींचे प्रतिसाद सर्वांपुढे मांडले जावेत आणि त्यावर टीका होता कामा नये. सर्व मते योग्य असतात. गर्भ-लिंग निवडीच्या समस्येबाबत वस्ती अथवा प्रशिक्षणार्थी काय करू इच्छितात याचा काही विचार होईल अशी निरोगी चर्चा घडविण्यावर लक्ष केंद्रित करावे.

प्रश्नोत्तरे व चर्चा यासाठी वेळ राखून ठेवा

- चित्रपटानंतर चर्चा होऊ घ्या. उपस्थितांना चर्चेत भाग घेण्यास प्रोत्साहन घ्या आणि समस्येचे परीक्षण करण्यासाठी व त्यावर विचार करण्यासाठी पुरेसा वेळ घ्या. सहभागी व्यक्तींमध्ये विश्वास आणि सहजता निर्माण करा म्हणजे व्यापक अशा स्त्री-पुरुष विषमतेच्या संदर्भात आणि साचेबंद प्रतिमांच्या संदर्भात आपले वैयक्तिक अनुभव सहभागी व्यक्ती मांडू शकतील.
- स्वतःचेच एखादे उदाहरण देऊन तुम्ही चर्चेची सुरुवात करू शकता. त्यानंतर चर्चेचा ओघ निश्चितपणे असा वळू घावा की, एका टप्प्यावर सहभागी व्यक्ती आपापल्या वैयक्तिक अनुभवांवरून पुढे सरकत क्रमाक्रमाने गर्भलिंग निवडीच्या मुळाशी असणाऱ्या सामाजिक- सांस्कृतिक कारणांचे चिकित्सक नजरेने परीक्षण करू लागतील व प्रचलित कायद्यामागील दृष्टीकोनाचे औचित्य त्यांना पटू लागेल. मार्गदर्शिकेत दिलेल्या ‘संवादकासाठी टिप्पणे’ मध्ये स्पष्ट केलेले मुद्दे संवादकाला पत्रकांच्या अथवा लहान-लहान संवादांच्या माध्यमातून उपयोगात आणता येतील.
- गर्भलिंग निवडीचा प्रतिबंध करण्यासाठी व थांबविण्यासाठी हाती घेता येण्यासारखे संभाव्य कृती कार्यक्रम सांगून (परिशिष्ट १ पहा) त्यावर चर्चा करा म्हणजे सहभागी व्यक्तींना आपल्या वस्तीत करण्यायोग्य उपाययोजना ठरविण्यास सहाय्य मिळेल. सहभागी व्यक्तींची तयार झालेली मते आणि त्यांना झालेला बोध यावर अवलंबून योग्य ते कार्य करण्याची संधी देण्यासाठी अल्पावधीचे व दीर्घ कालावधीचे दोन्ही कार्यक्रम समाविष्ट करा. आपण काय करू शकतो हे मुद्देसूदपणे मांडणारी पत्रके त्यांना वाटा व गर्भधारणापूर्व व प्रसूतिपूर्व गर्भलिंग निदान तंत्र कायद्याखाली नेमण्यात आलेल्या समुचित प्राधिकाऱ्याच्या संपर्काची माहिती (परिशिष्ट २) त्यांच्या निर्दर्शनास आणून दिलेल्या पत्रकांबोरवर त्यांचा संदर्भ जोडण्यास सांगा.

चित्रपट दाखवल्यानंतरचे मूल्यमापन

- सहभागी व्यक्तींनी चित्रपटासंबंधी रचनात्मक टीका-टिप्पणी करावी यासाठी त्यांना प्रोत्साहन देऊन चर्चेत सामील करून घ्या. केलेल्या सर्व मूल्यमापनांची नोंद ठेवा. त्यामुळे आलेल्या सूचना व शिकलेल्या बाबींचा अंतर्भाव पुढील कार्यक्रमात व चर्चेत करण्यास ते उपयुक्त ठरेल. मोकळेपणाने स्वतःला व्यक्त करण्याची संधी मिळाल्यामुळे सहभागी व्यक्तीना त्यांचे विचार व भावना स्वच्छ होण्यास मदत होते. काहीजण लेखी प्रतिक्रिया देणे पसंत करतील, पण तोंडी प्रतिक्रियांच्या नोंदांचाही समावेश करण्याचे ध्यानात ठेवा.
- चर्चासत्राच्या निष्कर्षप्रित पोचण्यास व सत्राची सांगता करण्यास सहाय्यभूत व्हा. चर्चेतील प्रश्नांवरील वैयक्तिक निरीक्षणे मांडण्यासाठी सहभागी व्यक्तीच्या पार्श्वभूमीवर अवलंबून लेखी अथवा तोंडी प्रतिक्रिया घेण्याची आखणी करता येईल. चित्रपटाने दिलेली माहिती व अंतर्दृष्टी यांचे रूपांतर सहभागी व्यक्ती प्रत्यक्ष उपाययोजनेत कोणत्या मार्गाने करतील ते मार्ग आपल्याला समजावेत अशा पद्धतीने प्रतिक्रिया घेतल्या जाव्यात.
- कार्यशाळेनंतरही त्यातून मिळालेली प्रेरणा व ठरविलेला कृती कार्यक्रम टिकून राहील यासाठी सहाय्यभूत व्हा. सर्व सहभागी व्यक्तींचे आभार माना व पुढील पाठपुराव्यासाठी काही यंत्रणा निश्चित करा, ज्याद्वारे सहभागी व्यक्ती पूर्वप्रमाणेच परस्परांना आपल्या सहाय्यक संसाधन व्यक्ती मानत राहतील. त्यांना दिलेल्या पत्रकातील कृती कार्यक्रम ते सर्व मिळून संयुक्तपणे अंमलात आणू शकतील अथवा आपापल्या संघटनेत आणि वस्तीत स्वतःचा स्वतंत्र कार्यक्रमही ठरवू शकतील. कृती कार्यक्रमाची योजना करताना आखलेले वेळापत्रक ध्यानात ठेवणे आवश्यक आहे.

भाग ब : संवादकास उपयुक्त सूचना

- काही एक संदेश घेऊन उपदेश देण्यासाठी हा चित्रपट नाही; तर स्त्री-पुरुष विषमता आणि गर्भलिंग निवड यासंबंधीचे नानाविध प्रश्न स्पष्टपणे मांडणे हे या चित्रपटाचे ध्येय आहे.
- प्रशिक्षणाचे अथवा चर्चेचे साधन म्हणून हा चित्रपट उपयोगात आणण्यासाठी संवादक कोणी तज्ज्ञ व्यक्ती असलीच पाहिजे असे नाही. परंतु मुलभूत ज्ञान असल्यास त्याचा उपयोग चर्चा भरकटवू न देता ती योग्य दिशेने नेण्यास होतो, तसेच या प्रश्नाबदलच्या गैरसमजुती आणि कपोलकल्पित कल्पनांचे शांतपणे निरसन करण्यासही मूलभूत ज्ञानाचा उपयोग होतो. कार्यक्रमापूर्वी उपलब्ध माहिती साहित्य वाचण्यास पुरेसा वेळ घ्या.²
- संवादकाने निःपक्षपाती राहावे व घडत असलेल्या संवादावर आपली मते न लादता चर्चेस दिशा घ्यावी अशी अपेक्षा आहे.
- चित्रपट दाखविण्यापूर्वी संवादकाने चित्रपट पाहिला असला पाहिजे (आखणी करण्याच्या दृष्टीने आणि औचित्य अजमावण्यासाठी हे महत्त्वाचे आहे). कार्यक्रमापूर्वी चित्रपट पाहिल्याने तुम्हाला त्यावर चिंतन करण्यास वेळ मिळेल. तुमची मते सुस्पष्ट झाल्यामुळे, सत्र चालविते वेळी प्रेक्षकांची मते व कल्पना हाताळताना तुमच्यावर तुमची स्वतःचीच मते व कल्पना हाताळण्याची कसरत करण्याची वेळ येणार नाही.
- शक्यतो हा चित्रपट सलगपणे विना व्यत्यय दाखवावा. तरी सुद्धा, चर्चेच्या दरम्यान प्रेक्षकांना काही विशिष्ट भागांचा संदर्भ घ्यावयाचा असल्यास, तो भाग संवादक पुन्हा दाखवू शकेल.
- चित्रपटानंतरच्या चर्चेसाठी अनेक मुद्दे पुस्तिकेत देण्यात आले आहेत; अर्थात सहभागी व्यक्तींची पार्श्वभूमी लक्षात घेऊन त्यातील सर्व अथवा काही उचित मुद्दे निवडण्याची मोकळीक संवादकाने घ्यावी.
- चित्रपटातून चर्चेसाठी पुढे येणारे मुद्दे केवळ गर्भलिंग निवड आणि स्त्री-पुरुष विषमता यावरच केंद्रीत करण्याची गरज नाही. समाजात मुलींना मिळणारे महत्त्व, सुरक्षित व कायदेशीर गर्भपाताचा अधिकार, मुलींना पोषक वातावरण, स्त्रियांवरील हिंसाचार इत्यादि विषयांपर्यंत चर्चा व्यापक बनवावी.
- शक्य झाल्यास, सहभागी व्यक्ती काय विचारतात व त्यांचे काय म्हणणे आहे हे नोंदवून ठेवावे. नंतरच्या टप्प्यावर चर्चेचे विश्लेषण करताना व चित्रपटाचा एकंदर प्रभाव अजमावताना ह्याचा विशेष उपयोग होऊ शकतो.
- चर्चेमध्ये एखाद दुसऱ्या व्यक्तीचा वरचष्मा राहू नये यासाठी योजण्याची युक्ती आधीच विचार करून ठरवावी.
- चित्रपटाच्या आशयाबदल आणि अर्थाबदल प्रेक्षकातील प्रत्येक व्यक्तीचे मत वेगळे असू शकते. गंमत ही की, ही सर्वच मते बिनचूक असू शकतात.
- चर्चेच्या दरम्यान आपले स्वतःचे मत देऊन शेरेबाजी करता कामा नये.

²UNFPA ने छापलेले व प्रकाशित केलेले खालील साहित्य UNFPA भारत यांच्या संकेतस्थळावर उपलब्ध आहे : संकेतस्थळ : <http://india.unfpa.org/> साहित्य : 'का नकोशा आहेत मुली?' आणि 'नेहमी विचारले जाारे प्रश्न - वैद्यकीय व्यावसायिक, कायद्याची अंमलबजावणी करण्यारे व सर्वसाधारण लोक यांच्यासाठी पुरितका', इत्यादि.

भाग क : चित्रपटानंतरच्या चर्चा आणि संवादकाच्या टिप्पणी

- ‘हा देश लहान मुलीसाठी नाही?’ हा चित्रपट त्यावरील चर्चेसहित सहज २ तास ३० मिनिटात पूर्ण होऊ शकतो. वेळ जर मर्यादित असेल तर सत्राची उद्दिष्टे व प्रेक्षकांच्या गरजा लक्षात घेऊन सर्वाधिक संयुक्तिक मुद्दे संवादक काळजीपूर्वक निवडू शकतो. प्रेक्षकांना विचार करण्यास व चर्चा करण्यास पुरेसा वेळ देणे महत्वाचे आहे. सहभागी व्यक्तींना चित्रपटावर विचार करण्यास सांगावे व त्यानंतर चर्चा घ्यावी. (सूचना : एका सत्रात पूर्ण करता येतील त्यापेक्षा जास्त प्रश्न इथे दिलेले आहेत. त्यांचे विषयवार गट वेळे आहेत. कार्यक्रमाची ठरविलेली उद्दिष्टे, सहभागी व्यक्तींची पार्श्वभूमी व त्यांच्या अपेक्षा यानुसार तुम्ही प्रश्नांचा योग्य गट निवडू शकता. भरीवपणे योगदान करत चर्चेला योग्य बळण देण्यासाठी पुस्तिकेत दिलेल्या चिन्हांकित सूचक मुद्यांचा उपयोग संवादक करू शकतो.
- अशा विषयांवरचे बरेचसे शिक्षण आत्मसात करण्यासाठी लोकांच्या मनाला सुरक्षितता व विश्वसनियता वाटणे गरजेचे असते; आणि काही व्यक्तींना तर चर्चेत मोकळेपणाने आपले म्हणणे मांडताना अवघडल्यासारखे वाटण्याची शक्यता असते. त्यामुळे सहभागी व्यक्तींना विश्वासात घेऊन हे सांगा की, सत्रातील सर्व नोंदी खाजगी असून त्या गोपनीय आहेत. साक्षर प्रेक्षक अथवा प्रशिक्षार्णींना त्यांच्या नोंदी अथवा निरीक्षणे लेखी स्वरूपात देण्याची इच्छा असेल तर त्यासाठी त्यांना काही वेळ द्या. स्वतःच्या मनोवृत्तीचे विश्लेषण करण्यास मदतकारक असे हे महत्वाचे पाऊल आहे. वस्तीपातळीवरील बैठक असल्यास, सांस्कृतिक संदर्भ आणि सामाजिक नियम यावरील प्रश्न चर्चेस घेतल्यास ही समस्या व मुलीकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन यावरील विश्लेषणापर्यंत चर्चा नेण्यास मदत होऊ शकते.

चर्चेसाठी प्रश्न

चित्रपटावरील प्रश्न

- I. हा चित्रपट पाहताना तुम्हाला कसे वाटले? खाच्याखुच्या आयुष्याशी मिळतेजुळते असे काही त्यात आहे का? असल्यास, काय?
- II. जसबीर किंवा वैजयंती यांनी उचललेल्या पावलाबद्दल व त्यांच्या भूमिकेबद्दल तुम्हाला काय वाटते? तुम्हाला जवळची असणारी एखादी व्यक्ती जर अशा प्रकारच्या प्रसंगात सापडल्याचे तुम्हाला समजले असते तर तुम्ही असाच विचार केला असता का किंवा असाच सल्ला दिला असता का? असल्यास का? व नसल्यास का नाही?
- III. आपली नाती तोडून बाहेर पडण्याचा निर्णय घेतल्यावर जसबीर किंवा वैजयंती यांना कोणकोणत्या आव्हानांना सामोरे जावे लागले?

संवादकासाठी टिप्पणी

त्यांच्यापुढील काही आव्हाने अशी असू शकतील -

- सामाजिक व कौटुंबिक दबाव - अयशस्वी विवाहाचा ठपका व त्यामुळे मिळणारी भेदभावाची वागणूक; एकटी माता म्हणून येणाऱ्या सुरक्षिततेबाबतच्या समस्या; परिवाराची इज्जत वाचविण्यासाठी परत सासरी जाऊन तिथेच जुळवून घेण्यासाठी येणारा दबाव; इतर बहिणी-भावंडांच्या विवाहाबाबतचा भविष्यातील प्रश्न.
- (आर्थिक, भावनिक व शारीरिकदृष्ट्या) स्वावलंबी होण्यासाठी करावा लागणारा संघर्ष.
- पाठिंब्याचा आणि पर्यायी आसरा व नोकरीचा अभाव; आर्थिक व भावनिक आधार सहजगत्या न मिळणे.
- नोकरीचा हक्क, मुलांचा ताबा याबरोबरच पोटगी, मालमत्ता व नुकसानभरपाईचे हक्क मिळविणे वैजयंती किंवा जसबीर यांना कठीणच जाऊ शकते.

IV. मुलींना जन्म देऊन त्यांना वाढवण्यासाठी वैजयंती आणि जसबीर यांना कशाची मदत झाली? एकदा पतीचे घर सोडल्यावर वैजयंतीसारख्या स्थियांपुढे कोणते पर्याय असतात?

संवादकासाठी टिपणे :

- ◎ सिया नेहमी कोणत्याही अपयशाबद्दल स्वतःलाच जबाबदार मानतात. मग ते त्यांचे लग्न असो किंवा त्यांना मुलगे होत नाहीत ही वस्तूस्थिती असो किंवा कुटुंब सांभाळण्यासारखी त्यांची परिस्थिती नसल्यामुळे असो. त्यामुळे एक पेच निर्माण होतो आणि परिवाराच्या एकंदर भल्यासाठी म्हणा किंवा परिवाराच्या अपेक्षा पूर्ण करण्यासाठी म्हणा, गर्भलिंग निवडीचे, कधी स्पष्ट बोलून तर बहुधा मूकपणेच त्या समर्थन देण्यास शिकतात.
- ◎ पहिले पाऊल नेहमी स्त्रीलाच उचलावे लागते; या चित्रपटात सुद्धा जसबीर आणि वैजयंती यांनी गर्भलिंग निवडीबाबत होणाऱ्या दबावाविरुद्ध उभे राहण्यात स्वतः पुढाकार घेतला.
- ◎ अशा प्रकारचे दबाव आणि पेच यांच्याशी सामना करण्याऱ्या स्थियांना पाठिंबा देण्यासाठी त्यांचे कुटुंब व वस्ती अत्यंत महत्वाची भूमिका बजावू शकतात. वैजयंती आणि जसबीरच्याही बाबतीत त्यांची माहेरची कुटुंबे किंवा सहकारी यांनी (आणि जसबीरच्या बाबतीत तर नंतरच्या काळात सर्व गवाने) त्यांना सामान्य जीवन जगता यावे यासाठी पाठिंबा देऊ केला.
- ◎ वैजयंतीसारख्या स्थियांना तुम्हीही आधार देऊ शकता - तिच्याशी संबंध ठेवून, तिच्यावर झालेल्या अत्याचाराविरुद्ध स्पष्ट बोलून व जेव्हा ती मदतीची हाक देईल तेव्हा तिला प्रत्यक्ष मदत देऊन. लहानसहानसुद्धा मदत देऊन आणि योग्य सेवा देण्याऱ्या संस्थांशी तिचा संपर्क करून देऊन त्या स्त्रीला तिची परिस्थिती बदलवून टाकण्याचा निर्णय कधी ना कधी घेण्यात तुम्ही महत्वाची भूमिका बजावू शकता.

V. या चित्रपटात दाखविल्याप्रमाणे गर्भलिंग निवडीबाबत विविध पार्श्वभूमी असलेल्या स्थियांनी एकत्र येण्याची व चर्चा करण्याची (तुमच्या मते) काय गरज / औचित्य आहे?

संवादकासाठी टिपणे :

- ◎ स्थियांना कमी लेखून करण्यात येणारी गर्भलिंग निवड ही समस्या सर्व सीमा ओलांडणारी समस्या आहे. जात, वर्ग, शैक्षणिक पात्रता आणि स्थळ कोणतेही असो ही समस्या सर्वत्र व्यापलेली आहे.
- ◎ ज्या सिया चांगल्या शिकलेल्या असतात, आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी असतात आणि ज्यांना माहेरचा पाठिंबा असतो, त्यांना गर्भलिंग निवडीस नकार देण्याचा पर्याय निवडणे थोडे अधिक शक्य असते. तरीही, सामाजिक दबाव आणि मुलगा झाला पाहिजे ही परंपरेने लादलेली अपेक्षा यामुळे अशा स्थियांनाही निर्णय घेणे मोठे कठीण होऊन बसते.
- ◎ ज्या स्थियांना सामाजिक अथवा आर्थिक पाठिंबा नसतो त्यांना तर या प्रश्नावर भूमिका घेणे दुप्पट कठीण होते.
- ◎ प्रत्येक व्यक्ती प्रचलित नियमांना व चौकटीतील साचेबंद प्रतिमांना आक्हान देऊ शकते हे एकमेकांपुढे मांडण्याचा एक प्रभावी मार्ग म्हणजे वेगवेगळी पार्श्वभूमी असलेल्या स्थियांनी एकत्र यायचे आणि आपापल्या दृष्टिकोनांविषयी एकमेकांशी बोलायचे. गर्भलिंग निवड हा वैयक्तिक निर्णय अथवा खाजगी बाब नाही; तर त्यामध्ये फार दूरगामी सामाजिक परिणाम गुंतलेले आहेत. त्यामुळे त्याबाबतच्या चर्चाना प्रोत्साहन देऊन त्या वाढविल्या पाहिजेत.

VI. स्त्री-पुरुषांना समान संधी निश्चितपणे मिळण्यासाठी काय करणे शक्य आहे?

संवादकासाठी टिपणे

कुटुंबात आणि समाजात जेव्हा स्त्री-पुरुषांना खालील बाबतीत समान संधी मिळेल तेव्हाच स्त्री-पुरुषांमधील समानता खरेखर अस्तित्वात येऊ शकेल:

- ◎ शिक्षण;
- ◎ नोकरी अथवा व्यवसायनिर्मितीच्या माध्यमातून आर्थिक स्वावलंबन;
- ◎ शिक्षण, विवाह, लैंगिकता, मालमता, खरेदी आणि राजकीय सहभाग याबाबतीत निवड करण्यास व निर्णय घेण्यास वाव.

प्रस्थापित सत्तांमधील असमतोल ओळखून व त्यावर उपाययोजना करून सिया आणि मुली आपल्या जीवनात स्वातंत्र्य प्रत्यक्ष अंमलात कशा आणू शकतील यावर लक्ष केंद्रीत करून स्थियांना अधिकार प्रदान करणे, त्यांचे सबलीकरण करणे हा स्त्री-पुरुष समानतेस चालना देण्याच्या कार्याचा एक निर्णयिक पैलू आहे.

हा देश लहान मुलीसाठी नाही?

गर्भलिंग निवड आणि मुलींचे घटते प्रमाण या विषयी

- VII. स्त्रीने गर्भलिंग निवडीस तयार क्वावे यासाठी समाज स्त्रीवर सरळसरळ किंवा अप्रत्यक्षपणे जबरदस्ती करताना कोणकोणत्या प्रकारचे दबाव (सांस्कृतिक/पारंपारिक/धार्मिक/आर्थिक) आणतो? ही वरवरची कारणे गर्भलिंग निवड करण्यासाठी कितपत समर्थनीय आहेत?

संवादकासाठी टिप्पणे

- ◎ गर्भलिंग निवडीसहित महिलांना मिळणाऱ्या सर्व भेदभावाच्या वागणुकीमुळे कित्येक ऐतिहासिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, कायदेविषयक आणि सांस्कृतिक व्यवहारांमध्ये डडलेली आहेत ज्यामुळे स्थियांना दुर्योग बनविले गेले आहे व त्यांचे अधिकार आणि मते हिंगवून घेतली गेली आहेत. समाजात खोलवर रुजलेल्या स्त्री-विरोधी पूर्वग्रहदुषित पक्षपाती प्रावृत्तींना स्थिया सर्वसाधारणपणे जीवनभर तोंड देत असतात.
- ◎ भारत हा एक पुरुषप्रधान समाज आहे आणि येथील कुटुंबव्यवस्थाही हेच पुरुष श्रेष्ठत्वाचे विचार अनुसरत असते. उदाहरणार्थ, मालमत्तेचे अधिकार पित्याकडून पुत्राकडे जातात. आई-वडीलांची वृद्धापकाळात काळजी घ्यावी, कुटुंबाचे नाव व जात पुढे चालवावी आणि विवाहाच्या वेळी हुंडा आणावा अशी मुलाकडून अपेक्षा असते. एकीकडे मुलींनी हुंडा दिलाच पाहिजे ही त्यांची निकड, तर दुसरीकडे हुंडच्याची मागणी करण्याची मुलांची ताकत, यामुळे मुली असलेल्या कुटुंबावर प्रचंड आर्थिक ताण पडतो. शिवाय मुलींना कुटुंबाचा आधार अथवा म्हातारपणाची काठीही मानली जात नाही. यामुळे मुलींना ओझे मानून मुलींना जन्म देण्याचेच टाळण्यासाठी कुटुंबे कोणत्या ना कोणत्या मार्गाचा अवलंब करतात.
- ◎ कोणत्याही कारणास्तव गर्भ-लिंग निवडीचे समर्थन करता येणार नाही. गर्भलिंग निवड हे हुंड्याला उत्तर नाही. जोपर्यंत मुलींकडे एक ओझे म्हणून पाहिले जाईल तोपर्यंत हुंड्याची प्रथा चालूच राहील. मुळात ज्या कारणांमुळे स्थियांची समाजात दुर्योग स्थिती आहे त्यांना संबोधित करणे हे महत्वाचे आहे. स्थियांना शिक्षण आणि कौशल्ये देण्यासाठी गुंतवणूक केली गेली तर त्यांना ओझे मानण्यामागची कारणपरंपरा बदलता येणे शक्य आहे. कुटुंबांनी स्थियांना व मुलींना संधी आणि पाठिंबा दिला तर त्याही पुरुष आणि मुलांप्रमाणे स्वावलंबी होऊ शकतील.

- VIII. सर्वच वर्ग, जाती, धर्म, प्रांत, स्थळे आणि वेगवेगळ्या शैक्षणिक स्तरांमध्ये गर्भलिंग निवड, हिंसाचार आणि स्थिया व मुलींविरुद्धचा दुजाभाव अस्तित्वात असतो असे तुम्हाला वाटते का? कृपया स्पष्ट करा.

संवादकासाठी टिप्पणे

- ◎ गर्भलिंग निवडीबाबत काही विशिष्ट गैरसमजूती आहेत हे संवादकाने ठळकपणे मांडले पाहिजे. उदाहरणार्थ, गर्भलिंग निवड करण्याची जबरदस्ती ही केवळ गरीब आणि निरक्षर स्थियांवरच केली जाते व व्यावसायिक क्षेत्रातील उच्चशिक्षित स्थियांना अशा दबावांना सामोरे जावे लागत नाही, ही गैरसमजूत आहे. वास्तवता ही आहे की, गर्भलिंग निवड ही सर्व वर्गांमध्ये व सर्व प्रकारची पार्श्वभूमी असलेल्या समाजघटकांत दिसून येते, कारण स्थियांवरील सामाजिक दबाव व त्यांच्याकडून केल्या जाणाऱ्या परंपरागत अपेक्षा या समाजातील निरनिराळ्या विभागात तशाच प्रकारच्या असतात.
- ◎ चिंतेची बाब ही की, ही वृती ग्रामीण भागांपेक्षा शहरी भागांमध्ये आणि तीही सुशिक्षित आणि श्रीमंतांमध्ये अधिक तीव्र आहे. तथापि, २०११ च्या जनगणनेवरून दिसते की, ग्रामीण आणि आदिवासी भागातही गर्भलिंग निवडीचे व स्त्रीविरोधी भेदभावाचे प्रमाण वाढत चालले आहे. हे सर्व कल लक्षात घेता, केवळ सुबत्ता वाढली आणि मूलभूत शिक्षणाचा प्रसार झाला की आपोआप स्थियांवरचा भेदभाव नष्ट होईल, या गैरसमजूतीचा पर्दाफाश होतो. भारतात शिक्षणामुळे आणि समृद्धीमुळे स्थियांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बदललेला नाही, कारण शहरी सुशिक्षित आणि श्रीमंत वर्गांमध्ये गर्भलिंग निवड सर्वात जास्त आहे. २००८-२०१० च्या नमुना नोंदणी व्यवस्थेच्या (Sample Registration System) आकडेवारीनुसार देशातील काही सर्वात समृद्ध प्रांतात दरहजार मुलांमागे मुलींचे जन्मावेळचे प्रमाण असे आहे - पंजाब (८३२), हरयाणा (८४८), राजस्थान (८७७) व दिल्ली (८८४). ही गहन चिंतेची बाब आहे.

- IX. वैद्यकीय तंत्रज्ञानाचा गैरवापर कसा केला जातो?

- ◎ अल्ट्रासाऊण्डसारख्या वैद्यकीय तंत्रज्ञानाच्या गैरवापरामुळे गर्भलिंग निवड करण्यास हातभार लागला आहे व त्यातून स्त्रीवरील भेदभावात भर पडली आहे. तंत्रज्ञानाची उपलब्धता आणि गर्भलिंग निवडीचे प्रमाण यांचा संबंध असल्याचे अभ्यासपूर्ण संशोधनांनी दाखवून दिले आहे. एखाद्या विभागात अल्ट्रासाऊण्ड यंत्रे जितकी जास्त, तितकी मुलींच्या प्रमाणातील त्या कालावधीतील घसरण जास्त असा थेट संबंध पुण्यातील गोखले इन्स्टर्ट्यूटच्या एका अभ्यासाने दाखविलेला आहे.³

³ पुणे येथील गोखले राज्यशास्त्र व अर्थशास्त्र संस्थेतील लोकसंघ्या संशोधन केंद्रातके संजीवनी मुळ्ये व आर. नागराजन यांनी २००५ साली केलेला अल्ट्रासाऊण्ड केंद्रांचा अभ्यास.

X. गर्भलिंग निवडीचा स्थियांवर काय परिणाम होतो?

संवादकासाठी टिपणे

- ◎ मुलामुलींच्या प्रमाणातील असमतोलाचे नानाविध परिणाम कुटुंब, समाजघटक आणि एकंदरीत समाजावर होण्याची शक्यता असते. सर्वात महत्वाचे हे की त्यामुळे स्थियांच्या आणि मुलींच्या हक्कांवर गदा येते. मुलींच्या कमतरतेस तोंड देणाऱ्या भागांमध्ये अशा प्रकारचे परिणाम दिसूही लागले आहेत. पंजाब आणि हरयाणाच्या कित्येक जिल्ह्यात वधू 'विकत' घेतल्या जात आहेत. अर्थात, विवाहासाठी मुलीं कमी पडतात हच एकमेव कारण गर्भलिंग निवडीस विरोध करण्यामागे नाही. हे असेच चालू राहिले तर, जसा काळ जाईल तसे स्थिया आणि मुलींचे समाजघटक म्हणून असणारे त्यांचे हक्क पायदळी तुडवले जाणार आहेत, त्यांच्यावरील हिंसाचार वाढणार आहेत आणि त्यांच्या स्वतंत्रपणे वावरण्यावर बंधने येणार आहेत. मुलामध्ये गर्भलिंग निवडीचा संबंध विषमतेशी आहे आणि स्त्री-पुरुष समानतेच्या ध्येयासाठी अशा विषमतांशी संघर्ष करण्याची निश्चितपणे गरज आहे.

कायद्याविषयी

XI. गर्भलिंग निदानाबद्दल कायदा काय म्हणतो? गर्भधारणापूर्व आणि प्रसूतीपूर्वी निदान तंत्र (गर्भलिंग निवड प्रतिबंध) कायद्याअंतर्गत कोणत्या तरतुदी आहेत?

संवादकासाठी टिपणे

- ◎ गर्भधारणापूर्व आणि प्रसूतीपूर्व निदान तंत्र (गर्भलिंग निवड प्रतिबंध) कायदा गर्भधारणा होण्यापूर्वी किंवा गर्भधारणेनंतरच्या गर्भलिंग निवडीवर नियंत्रण आणतो. हा कायदा प्रथम १९९४ मध्ये झाला व २००३ साली त्यात सुधारणा करण्यात आल्या. गर्भाचे लिंग ओळखण्यासाठी अल्ट्रासाउण्डसारख्या तंत्रज्ञानाचा गैरवापर करण्यास प्रतिबंध करणे हा या कायद्याचा हेतू आहे. मुलाच्या हव्यासापायी वैद्यकीय तंत्रज्ञानाचा गैरवापर करणे हे या कायद्याचे सरळसरळ उल्लंघन आहे.
- ◎ या कायद्याच्या तरतुदींचा भंग करणाऱ्यास तीन वर्षांपर्यंत कैद आणि १०,००० रुपयांपर्यंतचा दंड होतो; आणि पुन्हा गुन्हा केल्यास, पाच वर्षांपर्यंत कैद आणि ५०,००० रुपयांपर्यंत दंड अशी शिक्षा होते. संवादकाने चर्चेपूर्वी कायद्यातील महत्वाचे मुद्दे वाचणे व समजून घेणे अगत्याचे आहे.
- ◎ मुलींना विषमतेची वागणूक देणाऱ्या वृत्ती-प्रवृत्तींना बदलण्यासाठी एका बाजूस कार्यक्रम-मोहिमा राबविल्या पाहिजेत, त्याचबरोबर गर्भलिंग निदान प्रतिबंधासाठी कायद्याची कडक अमंलबजावणी करणेही गरजेचे आहे.

XII. गर्भलिंग निदान केल्याची एखादी घटना तुमच्या निर्दर्शनास आली तर तुम्हाला तक्रार करण्याचा अधिकार आहे, असे तुम्हाला वाटते का? आणि ही तक्रार कोणाकडे करावी?

संवादकासाठी टिपणे

- ◎ बेकायदेशीररित्या गर्भलिंग निदान केल्याची प्रकरणे आढळल्यास तुम्हाला तक्रार करण्याचा संपूर्ण अधिकार आहे. तक्रारदार या नात्याने तुम्ही राज्याच्या अथवा जिल्ह्याच्या नेमलेल्या समुचित प्राधिकाऱ्याकडे जाऊ शकता. सर्वासाधारणपणे, आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण खात्याचे संचालक हे राज्य पातळीवरील समुचित प्राधिकारी असतात. जिल्हा पातळीवरील जिल्हाधिकारी किंवा जिल्हा न्यायाधीश आणि सिव्हिल इस्पितलाचे शल्य चिकित्सक किंवा मुख्य वैद्यकीय अधिकारी या समुचित प्राधिकाऱ्यांकडे तुम्ही तक्रार नोंदवू शकता.
- ◎ कायद्याच्या तरतुदींचे उल्लंघन केल्यास पहिल्या गुन्ह्यास १०,००० रुपयांपर्यंत दंड आणि तीन वर्षांपर्यंत कैद होते आणि पुन्हा गुन्हा करणाऱ्यांना अधिकाधिक दंड व कैदेची शिक्षा होते. गर्भाचे लिंग काय आहे ते विचारणे आणि तोंडी अथवा इतर कोणत्याही मागानी ते सांगणे बेकायदेशीर आहे, तसेच गर्भलिंग निदानाची जाहिरात करणे अथवा मुलगाच होईल असा दावा करणे हेही बेकायदेशीर आहे. गर्भलिंग निवडीच्या प्रकरणात गुंतलेल्या वैद्यकीय व्यावसायिकांविरुद्ध कार्यवाही करण्याचे आदेश समुचित प्राधिकारी हे केंद्रीय व राज्यस्तरीय वैद्यकीय परिषदेला देतात ज्यायोगे ते दोषी आढळले तर वैद्यकीय व्यावसायिकांचे परवाने प्रलंबित केले जातात⁴.

XIII. गर्भपात कधी कायदेशीर मानला जातो?

संवादकासाठी टिपणे

- ◎ वैद्यकीय गर्भपात कायदा, १९७१ अन्वये काही परिस्थितीमध्ये केलेला गर्भपात भारतात कायदेशीर मानला जातो. उदाहरणार्थ मातेच्या जिवास धोका, गर्भातील विकृती आणि बलात्कार अथवा गर्भ-निरोधक साधनाचे अपयश अशा कारणांसाठी केलेला गर्भपात कायदेशीर मानला जातो.

⁴ कृपया कायद्यावात अधिक माहितीसाठी युएनएफपीएच्या <http://india.unfpa.org/> या वेबसाईटवर उपलब्ध असलेली "Handbook on Pre-conception & Pre-natal Diagnostic Techniques Act, 1994 and Rules with Amendments" "आणि" "Answers to Frequently Asked Questions: A Handbook for Medical Professionals, implementing Bodies and the Public" पुस्तिकांचा संदर्भ च्याचा.

हा देश लहान मुलीसाठी नाही?

परंतु गर्भलिंग निवडीच्या कारणास्तव केलेल्या गर्भपातास कायदा परवानगी देत नाही. ही वस्तूस्थिती मान्य करणे हे महत्वाचे आहे आणि मुळात गर्भपातच बेकायदेशीर आहे असे मानता कामा नये. वैद्यकीय गर्भपात कायद्यान्वये स्त्रीस सुरक्षित आणि कायदेशीर गर्भपाताच्या सेवा अधिकार म्हणून मिळणे आवश्यक आहे.

- ◎ स्त्री-पुरुष समानतेच्या दृष्टीकोनातून, गर्भलिंग निवड मुलींवरील भेदभावाचे आणि एकंदरीत स्त्री-समुदायाच्या गौण स्थितीचे प्रतिबिंब आहे. कायदेशीर कारणांसाठी सुरक्षित गर्भपात करण्यास सेवा न पुरविल्यामुळे स्त्रियांचा दर्जा अधिकच खालावतो, हे ध्यानात ठेवणे तितकेच महत्वाचे आहे. माता-मृत्यु आणि बालकांमधील विकृती टाळण्यासाठीही सुरक्षित आणि कायदेशीर गर्भपात करण्यास सेवा मिळणे आवश्यक आहे.

XIV. आपल्या भावी अपत्याचे लिंग निवडण्याचा मातेला अधिकार आहे का?

संवादकासाठी टिप्पणे

- ◎ स्त्रियांना हिंसाचाराची व परित्यक्ता होण्याची वाटणारी धास्ती तसेच कुटुंबात आपले महत्व प्रस्थापित करण्याची इच्छा यामुळे मुलगे जन्माला घालण्याचे एक दडपण स्त्रियांना नेहमी जाणवत असते ज्यामुळे त्या गर्भ-लिंग निवडीस तयार होतात. अशा परिस्थितीत त्या मातेने घेतलेला तो निर्णय स्वेच्छेने निवडलेला पर्याय आहे असे मानताच येणार नाही. वास्तविक अशा अनेक स्त्रिया आहेत ज्यांनी परित्यक्ता होण्याचा, कुटुंबाच्या हिंसाचाराचा व अक्षेत्रे जाण्याचा धोका पत्करून गर्भलिंग निदान करण्यास नकार दिलेला आहे.
- ◎ २००५ साली एका दाम्पत्याने गर्भलिंग निवड करण्याची परवानगी व्यक्ती-स्वातंत्र्याचा आणि जगण्याचा घटनात्मक अधिकार म्हणून मिळावी अशी याचिका मुंबई उच्च न्यायालयात दाखल केली. भविष्यात जन्मणाऱ्या जिवाचं लिंग निवडून त्या जिवाला अस्तित्वात आणण्याचा अधिकार हा अधिकार होऊच शकत नाही, असा निवाडा उच्च न्यायालयाने दिला. गर्भ-लिंग निवडीमुळे विषमतेला खतपाणी मिळते त्यामुळे गर्भ-लिंग निवडीस अधिकार अथवा निवडीचा मुद्दा मानताच येणार नाही असे मत मांडून न्यायालयाने याचिका फेटाळली. भविष्यात जन्माला येणाऱ्या अपत्याचे लिंग ठरविण्याच्या अधिकारापर्यंत वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा अधिकार ताणता येणार नाही या मतासही न्यायालयाने पुढी दिली.

XV. आपल्यापैकी प्रत्येकजण गर्भलिंग निवडीच्या समस्येबाबत काय करू शकतो?

परिशिष्ट १ मध्ये सुचिविलेले कृती उपक्रम पहावेत.

भाग ड : मूल्यमापन

कार्यक्रमाच्या प्रभावाचे मूल्यमापन करताना

चित्रपटानंतर आणि त्यावरील चर्चेनंतर त्यांचा प्रभाव कितपत पडला याचे मूल्यमापन केले जावे. वस्तीतील सदस्यांनी चर्चेतून सोबत काय न्यावे हे सूचित करणारी सांगताही मूल्यमापनातून साधली जावी. सहभागी व्यक्तींच्या प्रतिक्रिया जाणून घेणे हा सत्राचा महत्वाचा भाग आहे, हे तथ्य संवादकाने ठळकपणे मांडावे कारण त्यामुळे सहभागी व्यक्तींनी ग्रहण केलेले महत्वाचे मुद्दे अजमावता येतात व सत्रामध्ये करण्यात येणाऱ्या मांडणीत सुधारणा करता येते अथवा ती पक्की करता येते.

मूल्यमापन विविध कारणांसाठी उपयुक्त ठरते :

- ◎ संवादकाला सकारात्मक आणि टीकात्मक असे दोन्ही प्रतिसाद ताबडतोब मिळून चालू सत्र व भविष्यातील सत्र यात सुधारणा घडवता येते;
- ◎ सहभागी व्यक्तींनी मतांना महत्व दिले जाते हे सिद्ध करता येते;
- ◎ सहभागी व्यक्तींनी काय ग्रहण केले आणि सोडून देण्यासारखे जुने काय सोडून दिले; त्यांना काय समजले आणि त्यांची स्वतःबदलची आणि समस्येबदलची समज वाढली का, चित्रपटात मांडलेल्या समस्यांबदलची त्यांची काय भावना आहे, त्यांच्याबाबत ते काय करतील आणि त्यांच्या प्रभाव क्षेत्रात कोणते संभाव्य बदल होतील असे त्यांना वाटते, हे सारे पहाण्याची एक संधी मूल्यमापनामुळे संवादकाला मिळते.
- ◎ सर्वांपुढे हे मांडा की, उत्तरे 'चूक' किंवा 'बरोबर' नसतात, आणि हेही मांडा की, त्यांच्या प्रतिक्रिया त्यांच्या अनुभवावर व सत्रातून मिळालेल्या शिकवणुकीवर आधारलेल्या असाव्यात.
- ◎ संवादकाने चित्रपट व त्यानंतरच्या चर्चावरचे प्रतिसाद काही सहभागी व्यक्तीकडून काढून घ्यावेत. संवादकाने सर्वांच्या योगदानाबदल आभार मानावेत. शेवटी, दिवसभरातील सकारात्मक शिकवणुकीचा सारांश सांगावा आणि कोणीही व्यक्ती अथवा वस्ती गर्भलिंग निवड रोखण्यासाठी नेमके काय करू शकते ते मुद्देसूदपणे सारांशरूपाने मांडावे.

साक्षर नसलेल्या प्रेक्षकांच्या प्रतिक्रियांचे सत्र -

(वस्तीमध्ये प्रतिक्रिया मिळविण्यासाठीसुद्धा खालील प्रश्नांचा उपयोग करू शकता.)

- चित्रपटातील कोणती प्रतिमा, पात्रे, प्रसंग, संवाद आणि विधानांनी तुमच्या मर्मावर घाव घातला? आणि कसा?
- चित्रपटाबाबतची कोणती गोष्ट तुम्हाला आवडली किंवा उपयुक्त वाटली?
- चित्रपटातील कोणत्या पात्राशी तुम्हाला जवळीक वाटली किंवा कोणती समस्या तुम्हाला जवळची वाटली?
- तुम्ही वैजयंती अथवा जसबीरच्या ठिकाणी असता, तर तुम्ही काय केले असते?
- तुमच्या स्वतःच्या, तुमच्या कुटुंबाच्या, मित्रांच्या आणि शेजान्यांच्या बाबतीत घडलेल्या अशा काही घटना किंवा निरीक्षणे आहेत का ज्यांच्याकडे तुम्ही आजच्या चर्चेनंतर एका वेगळ्या दृष्टीने पाहू शकला?
- मुलींवरील भेदभाव कमी करण्यास तुम्ही मदतकारक व्हाल असे काही मार्ग सांगा.
- चित्रपटाच्या व त्यावरील चर्चेच्या अनुभवामुळे तुम्ही तुमच्या स्वतःमध्ये, स्वतःच्या मनोवृत्तीमध्ये, वागणुकीमध्ये आणि नातेसंबंधामध्ये कसे बदल घडवू शकाल त्यापैकी काही मार्गाचे वर्णन करा.

मुद्दे जोडताना: वस्तीतील बैठकीत ठळकपणे पुढे आलेले मुद्दे पाहून संवादकास अधिक प्रश्नांची भर टाकणे शक्य आहे.

साक्षर प्रेक्षकांच्या प्रतिक्रियांचे सत्र :

(जेहा एखाद्या प्रशिक्षण कार्यशाळेत एक स्वतंत्र सत्र म्हणून हा चित्रपट दाखविला जाईल, तेहा त्या प्रशिक्षणार्थींच्या प्रतिक्रिया मिळविण्यासाठी खालील प्रश्नांचा उपयोग करावा.)

- (१) या चित्रपटातून तुम्ही कोणत्या मुख्य कळीच्या गोष्टी शिकलात?
- (२) तुमच्या आसपासची एखादी घटना आणि हा चित्रपट यात काही सार्थक तुम्हाला जाणवले का? असल्यास, कृपया स्पष्ट करून सांगा.
- (३) तुम्ही वैजयंती अथवा जसबीरच्या ठिकाणी असता तर, तुम्ही काय केले असते?
- (४) गर्भ-धारणापूर्व आणि प्रसूतिपूर्व निदान कायद्यातील तरतूदींचा उपयोग तुम्ही गर्भलिंग निदान होऊ नये यासाठी कसा करू शकाल?
- (५) गर्भलिंग निदान करण्यास जाण्यापासून लोकांना नाडमेद करण्यासाठी तुम्ही व्यक्तीश: आणि इतरांबरोबर एकत्रितपणे कोणकोणते मार्ग वापरू शकाल आणि वैजयंतीसारख्या महिलांना काय मदत करू शकाल?
- (६) इतर काही टिका-टिप्पणी.

भाग इ : परिशिष्टे

परिशिष्ट - १ गर्भलिंग निवडीचा प्रतिबंध करण्यासाठी आताच पावले उचला.

व्यक्तिगत पातळीवर

- गर्भलिंग निवडीच्या समस्येबाबत तुमच्या कुटुंबाशी आणि वस्तीतील लोकांशी बोला.
- सामाजिक जबाबदारीची जाणीव ठेवा, इतरांना जागरूक करा आणि गर्भलिंग निदानाच्या बेकायदेशीरपणाबदल व त्यामुळे उद्भवणाऱ्या परिणामांबदल संदेश पसरवा.
- गर्भलिंग निवडीच्या विरोधात संघर्ष करण्याची शपथ घ्या आणि ह्या प्रक्रियेत वस्तीतील सदस्यांना सामील करून घ्या.
- वैद्यकीय तंत्रज्ञानाच्या गैरवापरावरुद्ध आवाज उठवा.

हा देश लहान मुलीसाठी नाही?

- हुंडा असो, कुटुंबातील हिंसाचार असो वा एखाद्या ठिकाणी समान संधीची उणीव असो, अशा प्रकारच्या कोणत्याही प्रकारच्या स्थिया व मुलीविरुद्ध होणाऱ्या भेदभावाला रोखण्यासाठी संघर्ष करा.
- स्थिया आणि मुलींची किंमत आणि प्रतिष्ठा वाढेल असे त्यांना सक्षम बनविणारे वातावरण निर्माण करा.

वस्ती पातळीवर

- सर्वेक्षण करून तुमच्या वस्तीतील मुलींची स्थिती कशी आहे याचे विश्लेषण करा आणि ती सुधारण्यासाठी वस्तीतील सदस्य कोणकोणत्या भूमिका बजावू शकतील याबदलची मते जाणून घ्या.
- एखाद्या तज्ज्ञ व्यक्तीस अथवा कार्यकर्त्या व्यक्तीस या विषयावर वस्तीला संबोधित करण्यासाठी आमंत्रित करा.
- हुंड्यासारख्या प्रथांविरुद्ध ‘जाणीव जागृती अभियान’ चालवा आणि गर्भधारणापूर्व व प्रसूतिपूर्व गर्भलिंग निदान तंत्र कायद्याची कडक अंमलबजावणी होईल याची खबरदारी घ्या. अभियानाचा संदेश पोचविण्यासाठी भित्तीपत्रके (पोस्टर्स), इंटरनेट, फलक, चित्रपट, स्थानिक मासिके, वर्तमानपत्रे आणि केबल टी.क्वी. इ. माध्यमांचा उपयोग करून प्रचार करा.
- आपण देत असलेला संदेश औचित्यपूर्ण आहे ना याची खबरदारी घ्या. चुकूनही दृश्य अथवा लेखी प्रचार साहित्यातून गर्भपाताच्या कायदेशीरपणाबदल गैरसमज पसरणार नाही याची खात्री करून घ्या. गर्भलिंग निदान अथवा लिंगभेदावर आधारित गर्भलिंग निवड या पारिभाषिक शब्दांचा सातत्याने उपयोग करा आणि त्यामागे डडलेल्या स्त्रीविरोधी विषमतेबदल ठासून मांडणी करा. स्त्री-भ्रूणहत्या, भ्रूणहत्या आणि अशा प्रकारच्या संज्ञा टाळा ज्यामुळे गर्भपात व गर्भपाताच्या कायदेशीरपणाबदल गैरसमज पसरवला जाईल.
- तुमच्या वस्तीत कोणीही वैद्यकीय व्यावसायिक गर्भलिंग निदान करण्यास उत्तेजन देत नाही ना आणि / किंवा प्रोत्साहन देत नाही ना याची खबरदारी घ्या.
- या प्रश्नावरील साहित्य, पत्रके आणि पुस्तिका वितरीत करा.
- स्थियांच्या हककांचा कैवारी म्हणून कार्य करणाऱ्या व्यक्तींच्या महत्कार्याबदल सत्कार करण्यासाठी पुरस्कार जाहीर करा. विशेष करून, तुमच्या वस्तीतील मुलींच्या उल्लेखनीय कामगिरीची दखल घ्या.
- गर्भलिंग निवड करणार नाही, हुंडा घेणार नाही अशी सामुदायिकरित्या शपथ घ्या.
- मुलींच्या जन्माचे स्वागत करणारे समरंभ साजेरे करा, जन्म नोंदणी खात्रीने होईल यासाठी पंचायतींना उत्तेजन घ्या, मुला-मुलींच्या जन्म नोंदणीची आकडेवारी दर्शनी भागी लावण्यासाठी आणि शाळांतून मुलींना दाखल करण्यासाठी आणि टिकवून ठेवण्यासाठीही पंचायतींना प्रोत्साहन घ्या.
- स्थियांवरील अत्याचार रोखण्याचे प्रयत्न करा. स्थिया व मुलींची सुरक्षितता आणि त्यांचे रक्षण ही वस्तीतील सर्व सदस्यांनी मिळून घ्यावयाची जबाबदारी आहे हे मूल्य रुजवा.
- अंत्यसंस्कारासारख्या पद्धती, मुली म्हणजे परक्याचे धन आणि म्हातारपणची काठी यावर वस्तीमध्ये वादविवाद-चर्चा होण्यासाठी उत्तेजन घ्या. तसेच कन्यांना असणारे व सर्वसाधारण स्थियांना असणारे समान वारसा हक्क, मालमतेवरील अधिकार यावरही वस्तीत चर्चा क्वावी यासाठी प्रोत्साहन घ्या.

संघटनात्मक पातळीवर

- सरकार आणि वस्ती यांना जोडणारा दुवा बना. मुलीसाठी असणाऱ्या योजना व त्यांचा लाभ मिळविण्यासाठी कोठे जायचे याबदलची माहिती प्रसारीत करा.
- जन्मावेळचे मुला-मुलींचे प्रमाण याबदल समज निर्माण करा आणि त्या आकडेवारीचा उपयोग गर्भलिंग निवडीच्या प्रकारांचा मागोवा घेण्यासाठी कसा होतो त्याबदलही समज निर्माण करा.
- जिल्हा पातळीवर नागरी नोंदणी व्यवस्थेत (Civil Registration System) उपलब्ध असलेली जन्म नोंदणीची आकडेवारी उपयोगात आणण्यासाठी कार्यकर्त्यांना उत्तेजन घ्या.
- गर्भलिंग निवडीचे वाढते प्रमाण आणि गांभीर्य यावर ठळकपणे मांडणी करून प्रसार माध्यमातून हा मुदा उपस्थित करा. या समस्येबाबतच्या तपशीला-बाबत व योग्य प्रकारच्या पारिभाषिक संज्ञा वापरण्याबाबत प्रसार माध्यमांना संवेदनशील बनवा.
- आपल्या विभागातील वैद्यकीय व्यावसायिकांनी कडक नैतिक आचारसंहितेचे पालन करावे याचा पुरस्कार करा, आणि वैद्यकीय शाखांच्या विद्यार्थ्यासाठी प्रबोधनाचे / मार्गदर्शनाचे कार्यक्रम आयोजित करा.

- शक्य झाल्यास, गर्भधारणापूर्व व प्रसूतिपूर्व गर्भलिंग निदान तंत्र कायद्याखाली गठीत केलेल्या जिल्हा सल्लागार समितीचा भाग होण्याचा प्रयत्न करा, नाहीतर कायद्याची अंमलबजावणी करण्याच्या कामी जिल्हा सल्लागार समिती व समुचित प्राधिकारी करीत असलेल्या कार्यप्रणालीवर लक्ष ठेवा. उदाहरणार्थ, कोणत्याही प्रकारच्या जाहिराती किंवा दवाखाने/केंद्राची नोंदणी, एफ् फॉर्म्स सादर करणे इत्यादी संबंधात कायद्याचे उल्लंघन होत नाही ना यावर नजर ठेवा.
- या प्रश्नावर काम करण्याची राजकीय इच्छाशक्ती उत्पन्न व्हावी यासाठी वस्तीचा दबाव निर्माण करा. गर्भलिंग निवड विरोधी अभियानात स्थानिक पंचायत सदस्य / आमदार / खासदार यांना जरूर सामील करून घ्या.
- मिरवणुका, लोककला, सण-उत्सव, मेळे, चित्रपट, जाहीर सभा, परस्परांना प्रतिक्रिया देत खेळण्याचे खेळ इत्यादी माध्यमांचा उपयोग करून जाणीव जागृती कार्यक्रम / कार्यशाळा घडवून आणा.
- बस स्टॅडस, रेल्वे स्टेशन्स, मेट्रो स्टेशन्स, बाजार अशा ठिकाणी पथनाट्ये, पोस्टस आणि फलक यांचा उपयोग करून गर्भलिंग निवड विरोधी संदेश लोकांमध्ये पसरवा.
- गर्भलिंग निवडीसंबंधी विचार व कल्पना दृश्य अथवा लेखी स्वरूपात दुसऱ्यांपर्यंत पोचवताना अनवधानाने गर्भपातच बेकायदेशीर असतो असे चुकीचे चित्र उभे राहणार नाही याची खबरदारी घ्या. हत्या, खून पाप इत्यादि नकारात्मक भाषा तसेच ‘रक्त आणि खंजी’ अशा प्रतिमांचा वापर टाळा.
- वैद्यकीय गर्भपात कायदा आणि गर्भधारणापूर्व व प्रसूतीपूर्व गर्भलिंग निदान तंत्र कायद्याचे बारकावे आणि महत्त्वाची उद्दिष्टे याबद्दल वैद्यकीय व्यावसायिक आणि व्यापक समाजघटकांशीही संवाद साधा.
- गर्भलिंग निवडीचा प्रश्न संबोधित करण्याचे कार्य संघटनेत प्राधान्याने हाती घ्या आणि स्त्री-पुरुष समानता व स्त्री-सबलीकरण यावरील कार्याच्या ओघात हा प्रश्न समाविष्ट करा.
- संघटनेच्या कर्मचाऱ्यांमध्ये अशा प्रकारे कडक नैतिक आचारसंहिता बिंबवा की, गर्भलिंग निवडीच्या गैरप्रकारापासून ते स्वतः दूर राहतील.

पंचायत पातळीवर

- आपल्या विभागातील मुले-मुली यांचे निवडून वेगळे काढलेले जन्मदर, साक्षरता, स्त्री-मृत्युदर इत्यादी मुली व स्त्रिया यांची स्थिती दर्शवणाऱ्या आकडेवारीची नियमितपणे तपासणी करा. ही सूचक आकडेवारी पंचायत कार्यालयासमोर ठळकपणे प्रदर्शित करा आणि वेळेवेळी तपासणी करून ताजे आकडे फलकांवर लावा.
- गर्भलिंग निवड व या समस्येस जन्म देणाऱ्या विषमतेच्या विरोधात जाणीव जागृतीचे कार्यक्रम महिला ग्राम सभा व इतर ग्राम सभात घडवून आणा.
- तुमच्या विभागात मुलींच्या जन्माच्या प्रसंगी वस्तीमध्ये आनंदाचा सोहळा साजरा करा.
- गर्भलिंग निवड थांबवा असा संदेश देणारे मोठे फलक गावाच्या वेशीवर आणि पंचायत कार्यालयासमोर लावा.
- मुलींच्या कल्याणासाठी आणि सबलीकरणासाठी असलेल्या शिक्षणासहित सर्व योजनांची प्रभावी अंमजबजावणी व्हावी यासाठी सहाय्य करा व त्या योजना समाजास सहज उपलब्ध करून देण्याची व्यवस्था करा.
- ज्या मुलींनी व स्त्रियांनी आपल्या आयुष्यात चांगली कामगिरी केली आहे आणि नेहमीच्या साचेबंद प्रतिमांना ज्यांनी आव्हान दिले आहे अशा मुलींना व स्त्रियांना सन्मानित करण्यासाठी पंचायत निधीचा काही हिस्सा राखून ठेवा. गरीब घरच्या मुलींना शाळेत जाण्यास प्रोत्साहन देण्यासाठी अशा निधींचा उपयोग करा.
- स्त्रिया व मुलींना सुरक्षित, निर्विघ्न आणि हिंसामुक्त वातावरण मिळवून घ्या. यात शाळाही आल्या. शाळेत सुरक्षित वातावरण मिळाले तर त्यातूनच मुलींचे महत्त्व वाढेल आणि भेदभावास तोंड देण्यास त्यांना ते मदतकारक होईल.
- स्त्री-प्रश्नांना उचलून धरण्याचा निश्चय करा आणि पंचायतीच्या इतर विकासाच्या कामांमध्ये स्त्री-प्रश्नांस मध्यवर्ती मानून त्यांना संबोधित करा. पंचायत कार्यसूचीवर हे प्रश्न प्राधान्यक्रमाने मांडा किंवा सर्व पंचायत बैठकांत चर्चेमध्ये त्यांना कायमचे स्थान घ्या.
- आपली पंचायत ही स्त्रियांशी मित्रत्वाने वागणारी असून न्याय / निःपक्षपातीपणा आणि समानता या तत्त्वांवर चालणारी आहे, ही बांधिलकी असू घ्या.
- तुमच्या विभागात चांगल्या आरोग्यसेवा, विशेषत: स्त्रिया व मुलींसाठी, विकसित होतील आणि सर्वांपर्यंत पोचतील याची खबरदारी घ्या.
- प्रत्येक जन्म आणि विवाह नोंदविला गेला पाहिजे याची खबरदारी घ्या. (सरकारी कागदपत्रांच्या नोंदीसाठी हे महत्त्वाचे असते ज्याचा उपयोग योजनांचा लाभ घेतेवेळी होऊ शकतो.)

हा देश लहान मुलीसाठी नाही?

- तुमच्या विभागात जर बेकायदेशरित्या अल्ट्रासाऊण्ड चाचण्या होत असतील तर त्याबाबत दक्ष राहा. यात फिरती यंत्रसामुग्रीही आली.
- गर्भधारणापूर्व व प्रसूतिपूर्व निदान तंत्र कायद्याचे तुमच्या भागात कुणी उल्लंघन केल्याचे आढळल्यास तुमच्या जिल्ह्याच्या समुचित प्राधिकाऱ्याकडे (परिशिष्ट २ मधील यादी) पुराव्यासहित तक्रार नोंदवा.

समुचित प्राधिकाऱ्याकडे तक्रार नोंदवा

- एखादा डॉक्टर, रेडिऑलॉजिस्ट, प्रयोगशाळा, दवाखाना अथवा इतर कोणीही वैद्यकीय तंत्रज्ञानाचा गैरवापर गर्भलिंग निवडीसाठी करत असेल किंवा गर्भधारणापूर्व व प्रसूतिपूर्व निदान तंत्र कायद्याच्या तरतूदीत दिलेल्या कोणत्याही नियमांचा भंग त्यांच्याकडून होत असेल तर समुचित प्राधिकाऱ्याकडे आवश्यक त्या पुराव्यासह तक्रार नोंदवा.
- गर्भधारणापूर्व व प्रसूतिपूर्व निदान तंत्र कायद्याचा भंग होत असल्याची प्रकरणे संगणकाद्वारे दाखल करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्र लोकसंघ्या निधी (UNFPA) ने काही राज्य सरकारे व आरोग्य आणि कुटुंब मंत्रालयाशी सहकार्य करून अर्जाचा नमुना तयार केलेला आहे. या पद्धतीने एकदा तक्रार नोंदविली की, त्या तक्रारीस तक्रार नोंदणी क्रमांक दिला जातो. त्याच वेळेस संबंधित जिल्ह्याच्या समुचित प्राधिकाऱ्यास ई-मेल द्वारे ही माहिती परस्पर कळविली जाते आणि केलेल्या कार्यवाहीवर लक्ष ठेवण्यासाठी राज्य पातळीवरील वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना अहवाल दिले जातात. संगणकाद्वारे प्राप्त झालेल्या अनुक्रम क्रमांकावरून तक्रारदाराला आपल्या तक्रारीवरील कार्यवाहीच्या स्थितीबद्दलची माहिती तपासता येते. खालील राज्यात तक्रार दाखल करण्यासाठी कार्यरत असलेली संकेतस्थ आहेत :

राजस्थान	: http://www.hamaribeti.nic.in/
पंजाब	: http://sadibeti.org/
महाराष्ट्र	: http://www.amchimulgi.in/
मध्य प्रदेश	: http://www.hamaribitiya.nic.in
गुजरात	: http://www.pcpndtfariyad.com/

कायद्याच्या वेगवेगळ्या तरतूदी समजून घेण्यासाठी एक स्वयं-अध्ययनाचा संगणकावरील on-line अभ्यासक्रम खालील संकेतस्थळावर उपलब्ध आहे.

<http://www.pcpndtactlearning.in/>

कृपया खालील गोष्टी ध्यानात ठेवाव्या -

१. ज्या ठिकाणी सोनोग्राफी केली जाते तिथे इंग्रजी आणि स्थानिक भाषेत खालील फलक ठळकपणे लावलेला असला पाहिजे.

‘गर्भलिंग निदान करण्यास कायद्याने बंदी आहे.’

2. नोंदणीकृत केंद्रे/दवाखाने/प्रयोगशाळा यांनी त्यांचे नोंदणी प्रमाणपत्र व ‘गर्भलिंग निवड करणे बेकायदेशीर आहे’ असा संदेश दर्शनी भागी लावणे बंधनकारक आहे. केलेली नोंदणी फक्त पाच वर्षांसाठी वैध असून नूतनीकरण करणे सक्तीचे आहे. दवाखाना/केंद्रात गर्भधारणापूर्व व प्रसूतिपूर्व निदान तंत्र कायद्याची प्रत सहजगत्या उपलब्ध असली पाहिजे.
3. जेव्हा एखादी गरोदर महिला अल्ट्रासाऊण्डसारखा तंत्राद्वारे तपासणी करून घेते तेहा गर्भाचे लिंग तिला जाणून घ्यावयाचे नाही असे जाहीर करणारा वचननामा (Declaration) भरून घ्यावा लागतो. अशाच प्रकारच्या वचननाम्यावर वैद्यकीय व्यावसायिकासही सही करावी लागते.
4. एफ. फॉर्म, जी फॉर्म, प्रयोगशाळेचे निष्कर्ष आणि सोनोग्राफीच्या प्लेटस् किंवा स्लाईडस्, रोग्यांचे रजिस्टर आणि संदर्भ देणाऱ्या डॉक्टरांच्या शिफारशी व पत्रे याच्या नोंदी ठेवाव्या लागतात. तसेच सोनोग्राफीसाठी दवाखान्यास भेट देणाऱ्या प्रत्येक पेशांटचा तपशीलही नोंदवावा लागतो.

वरीलपैकी एक बाब जरी नसेल तरी कायद्याखाली तो गुन्हा होते.

प्रबोधनाच्या मोहिमा, वस्त्यांमधील जनजागरण व एकत्रिकरण, प्रभावी धोरणात्मक उपाययोजना आणि कायद्याची अंमलबजावणी यांच्या एकत्रित प्रयत्नातूनच गर्भ-लिंग निवडीस खतपाणी घालणाऱ्या खोलवर रुजलेल्या भेदभावयुक्त मनोवृत्तीमध्ये आणि व्यवहारांमध्ये बदल घडवून आणणे शक्य आहे.

परिशिष्ठ २ -पीसीपीएनडीटी कायदा समुचित प्राधिकारी, महाराष्ट्र यांची यादी (नोव्हेंबर २०१५ नुसार)
वैद्यकीय आरोग्य अधिकारी, महानगरपालिका

अ.क्र.	महानगरपालिका	अधिकारी नाव	फोन नंबर	मोबाईल नंबर	ई-मेल
१	ग्रेटर मुंबई	डॉ.पद्माजी केसकर	022-22620525, 022-24106364 022-24128193	9833898691	sofwnit@gmail.com
२	ठाणे	डॉ.आर.टी.केंद्रे	022-25332685	9969201654/9769608444	mohtmc@gmail.com
३	नवी मुंबई	डॉ.रमेश निकम	022-27573781, 022-27572165	9322033871	nmmcpndt@yahoo.com
४	भिंवंडी	डॉ. एच.झी.शेट्टी	02522-253951, 02522-223980	9220575530	rchbnmc@gmail.com
५	मीरा-भाईंदर	डॉ.प्रमोद पडवळ	022-28192828	7738158236/8422811236	rchbnme@yahoo.com
६	उल्हासनगर	डॉ. राजा रीसवानी	0251-2720117	9422578113/8411001123	moh.umc@gmail.com
७	कल्याण-डोंबिवली	डॉ. स्मिता अंबादास रोडे	0251- 2204065	9820760035	rch2kdmr@gmail.in
८	वसई-विरार	डॉ. अनुपमा राणे	0250-2525101, 0250-2024066	9833056364/8888864278	mohvvcmc@gmail.com
९	नाशिक	डॉ.बी.आर.गायकवाड	0253-2222533, 0253-2575632	9423777180/9823033115	nmcrhmrc2@rediffmail.com
१०	मालेगांव	डॉ.नीमा सुर्यवंशी डॉ. संगीता बागुल (चार्ज)डॉ.पुजा भेंडले	02554-230476	9371166505/9423696030/ 9975370376	mmchfws@rediffmail.com
११	धुळे	डॉ. महेश झोरे	02562-235066, 02562-288301	9422296201	dmcrch91@gmail.com
१२	जळगांव	डॉ. पांडे एस.जे.	0257-2222261, 0257-2233362	9404961584	rch.jalgaon@gmail.com
१३	अहमदनगर	डॉ. सतिश राजूरकर	0241-2424823, 0241-2343622 0241-2343004	9561001520	anagar.rch@gmail.com
१४	पुणे	डॉ. वैशाली जडा	020-25501212	9689931212	pcpndtcellpmc@gmail.com
१५	पीसीएमसी	डॉ. पवन झी. सालवे	020-27656621	9922501584	pcmc.health@gmail.com
१६	सोलापूर	डॉ. जयंती अडके	0217-2740300	9422645863	jayantiadke@yahoo.co.in
१७	सांगली-मिरल	डॉ. रोहिणी कुलकर्णी	0233-2373722, 0233-2320188	9011029722	anande_kiran@rediffmail.com
१८	कोल्हापूर	डॉ. डी.ए.पाटील	0231-2540291/98	9766532014	kmcmoh@gmail.com
१९	औरंगाबाद	डॉ. सुहास जगताप	0240-2331194, 0240-2333536	9960047909	fwsipamcabd@yahoo.co.in
२०	नांदेड	डॉ. असिक मोहम्मद इब्राहिम	02462-234404, 02462-254643	9011027240	mohnanded@gmail.com
२१	अकोला	डॉ. अंजली फुकराणे	0724-2434412, 0724-2435503		mohakola.007@gmail.com
२२	अमरावती	डॉ. श्याम सुंदर साने	0721-2567664, 0721-2566030	9403081508	rchphdmc@gmail.com
२३	नागपूर	डॉ. सविता मेश्राम	0712-2567001, 0712-2554612	9545508211/981088009	hom.ngp@gmail.com
२४	चंद्रपूर	डॉ. अंजिली आंबेतकर	07172-253983	9011018633	rch.chandrapur@yahoo.com
२५	परभणी	डॉ. सावंत	02452-223232	8975766377	drkpsmcp@yahoo.co.in
२६	लातूर	डॉ. महेश पाटील	02382-242803	9011032377	urch.mclatur@gmail.com

जिल्हा शल्य चिकित्सक, जिल्हा रुग्णालय

अ.क्र.	महानगरपालिका	अधिकारी नांव	फोन नंबर	मोबाईल नंबर	ई-मेल
१	ठाणे	डॉ.बी.री.केम्पीपाटील	022-25471409/ 54177187	9867043980	cs_tan@rediffmail.com
२	पालघर	डॉ.वाघमारे, डॉ.डी.एन रावखंडे		9422305293/9422038974	cspalghar@gmail.com
३	रायगड	डॉ.बी.एस.नागावकर	02141-222157	7738574849	cs_rgd@rediffmail.com
४	पुणे	डॉ.संजय ए. देशमुख	020-29700092	9422033439	csaundhpune@yahoo.co.in
५	सोलापूर	डॉ.पटणशेट्टी	0217-2310745	9422653695	cssolapur@gmail.com
६	सातारा	डॉ.एस.पी.जगदाळे	02162-238494	9422400373	cssatara@rediffmail.com
७	कोल्हापूर	डॉ.एस.एस.साठे	0231-2644352	9422583400	cs_kop@yahoo.co.in
८	सांगली	डॉ.एस.पी.सांगले	0233-2374651	9422263923	cssangli10@gmail.com
९	सिंधुर्दुर्ग	डॉ.नितीन बिलोलीकर	02362-228902	9422189337	cssindhudurg@gmail.com
१०	रत्नगिरी	डॉ.बी.डी.अडसूलकर	02352-222363	8149675799	cs_ratnagiri@rediffmail.com
११	नाशिक	डॉ.ई.डी.माळे	0253-2576106	9404042297	cs_nashik@rediffmail.com
१२	धुळे	डॉ.सुनील भांबरे	02562-282875	9822026076	csdhule@gmail.com
१३	जळगाव	डॉ.किरण पाटील	0257-2226642	9372277686	cs_jalgaon@rediffmail.com
१४	अहमदनगर	डॉ.एस.एम.सोनवणे	0241-2430127	9822678320	cs_ahmednagar@rediffmail.com
१५	नंदूरबार	डॉ.आर.डी.भोये	02564-210122	9011804961	cs_nandurbar@rediffmail.com
१६	औरंगाबाद	डॉ.जी.एम.गायकवाड	0240-2331019	9423157942	cs_aurangabad@rediffmail.com
१७	जालना	डॉ.सरिता पाटील	02482-224349	9404420028	cs_jalna@rediffmail.com
१८	परभणी	डॉ.जावेद अथर	02452-223458	9823072979	cs_parbhani@rediffmail.com
१९	हिंगोली	डॉ.आकाश कुलकर्णी	02456-220253	9421488529	cshingoli123@gmail.com
२०	लातूर	डॉ.एस.जी.नवले डॉ.कैलास दुधाळ	02382-255101	9326874228/9420422882	csnrhmlatur@rediffmail.com
२१	बीड	डॉ.श्रीमती मुंडे	02342-222618	9822195062	cs_beed@rediffmail.com
२२	उर्मानाबाद	डॉ.ई.डी.माळे डॉ.ही.एस.बाबरे	02472-226924	9404042297/9822035077	cs_osmanabad@rediffmail.com
२३	नांदेड	डॉ.विजय कंदेवाड	02462-234750	9326893673	cs_nanded@rediffmail.com
२४	अकोला	डॉ.आर.एच.गिरी	0724-2435018	9423399915	cs_akola@redffmail.com
२५	अमरावती	डॉ.ए.राऊत	0721-2663337	9421334077	cs_amravati@rediffmail.com
२६	बुलढाणा	डॉ.सोनटकरे	07262-242423	9422724798	cs_buldhana@rediffmail.com
२७	यवतमाळ	डॉ.आर.डी.राठोड	07232-243162	9422353091	cs_yeotmal@rediffmail.com
२८	वाशिम	डौ.श्रीमती मेंडे	07252-235720	9970870916	cs_washim@rediffmail.com
२९	नागपूर	डॉ.यु.बी.नावाडे	0712-2726126	9423393647	csnagpur@gmail.com
३०	वर्धा	डॉ.एन.बी.राठोड	07152-243066	9552680352	cswardha@rediffmail.com
३१	भंडारा	डॉ.डी.ही.पातूरकर	07184-257937	9850311675	cs_bhandarda@rediffmail.com
३२	गोंदिया	डॉ.आर.के.धकाते	07182-235595	9823169131	cs_gondia@rediffmail.com
३३	चंद्रपूर	डॉ.पी.एम.मुरंबीकर	07172-252103	9420301454	cs_chandrapur@rediffmail.com
३४	गडचिरोली	डॉ.पी.बी.खंडाते	07132-222320	9423628955	csghgadchiroli@gmail.com

United Nations Population Fund - India
55, Lodi Estate, New Delhi - 110 003. INDIA
india.unfpa.org

Reprinted in Marathi
December 2015